

Opponensi vélemény

Müller Róbert: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta című akadémiai doktori értekezéséről

A fenékpusztai erőd és lakosságának vizsgálata talán éppen ezért, mert régre nyúlik vissza, jó néhány megoldatlan kérdést jelentett és jelent ma is a kutatók számára. A 130 éve meginduló „ásatások” korszerűtlen feljegyzései és az eltűnt leletek nem könnyítették meg a feldolgozást, és számos problémát eredményeztek. A romok korát már a 18. század első felében Bél Mátyás helyesen állapította meg, és az akkori ismeretanyaghoz képest meglepően jól azonosította az Itinerarium Antonini segítségével a Mogentiana nevű településsel. Vélekedését csak a 20. század közepén korrigálták, amúgy tévesen Valcummal: a 4. századi település nevét ugyanis nem tartalmazhatta a 3. század végén összeállított Itinerarium.

A kutatást megkezdő Lipp Vilmos óta mindig világos volt a lelőhely jelentősége, bár ennek ellenére a feltárások ritkán jártak megfelelő, szakszerű dokumentálással. Szükségtelen felsorolni egyrészt ennek okait, másrészt az ilyen jellegű hagyatékok feldolgozásának a nehézségeit, amit Fenékpuszta esetében a leletek egy részének elkallódása, összekeveredése is fokozott. Ezért különösen fontos és becsülendő az a fáradságos munka, amellyel Müller Róbert a késő római, népvándorlás- és karoling-kori temetkezések esetében megpróbálta a szétválasztást, az összegzést és az értékelést. A megjelent kötet mutatja, hogy eredményes munkát végzett. 247 oldalon és 101 táblán adta közre a tíz ásatási kampányban, általában évekig tartó, más és más kutatók által végzett sírfeltárásokat, köztük saját temetőásatásának eredményeit. Müller Róbert nemcsak a földben végzett ásatást. Régen nem egy olyan feltárás folyt, amelynek a dokumentációját (vagy annak maradványait és leleteit) most a disszertáló ásta elő, azonosította és tette most közzé.

A fenékpusztai település különlegességének oka a Dunántúlon egyedülálló földrajzi helyzete, amely lehetővé tette a szinte teljes elszigeteltséget a környezetétől. Ez kedvező lehetőséget teremtett a környék lakosságának a menekülésre és az elrejtőzésre. A domborzati adottságok a Dunántúlon nem voltak alkalmasak arra, hogy Noricum Mediterraneumhoz és Saviához hasonlóan hegyi refugiumok jöjjenek létre. Maradt tehát a három felől a Balatontól körbevett, az északi oldalán földszáncsal lezárt félsziget. Nem véletlen, hogy a földrajzi adottságok miatt éppen a fenékpusztai település esetében figyelhető meg a terület folyamatos lakottsága.

Az első fejezetben Müller Róbert a feltárások dokumentációs anyagát és a sírleírásokat közölte. Az értékelő fejezeteket a temetők topográfiájának vizsgálatával kezdte. Rendbe tette a különféle időben feltárt és jól- rosszul dokumentált, esetenként elveszett leleteket, és világos képet teremtett a késő római, Keszthely-kultúrárs, avar- és karoling kori temetkezések topográfiájában, amelyek sírjcsoportjai néhol elkülönülnek, máshol fedik egymást. Meghatározta az időben vagy térben egymástól elkülönülő temetkezéseket. Ezt követi a temetkezések és a sírleletek körültekintő feldolgozása. Előbb a temetkezési szokásokkal és módokkal, a sírrablásokkal, az étel-mellékkeladással eredményesen foglalkozik 30 oldalon keresztül, majd a leletek feldolgozása következik 50 oldalon. Köztük a kora népvándorlás-kori kosaras függők eredetével foglalkozik, amelynek a késő császárkori előzményeit, más temetőkkel összehasonlítva, bő választékkal viselték a település asszonyai, lányai. A disszerens munkájának szöveges részét a keltezési és interpretációs kérdések vizsgálatával zárta. Végül 101 táblán publikálta a sírok leleteit, a különféle ásatások létező vagy általa rekonstruált temetőtérképet, ill. a megmaradt régi sírlapokat.

Az feltárt sírok száma összesen 1100, amely a disszerens következtetése szerint a temetkezéseknek mintegy 20 százalékát jelenti.

A több temetőt és több korszakot felölelő temetőkről hasznos lett volna egy vagy több, olyan táblázatos összeállítást is készíteni, amelyek áttekinthetőbbé tennék, hogy az egyes sírok és az azokat bemutató táblák melyik és milyen korú temetőhöz tartoznak. Ez egy folyóiratcikkben is pótolható.

A halottakat az erődtől délre temették el. Müller Róbertnek sikerült az eddig egységesnek tartott késő római temetőt területileg felosztani és elkülöníteni. A négy késő antik sír csoport közül az egyik az erődfal mellett húzódik. Az ötödik, Keszthely –

kultúrák temetőit szintén közvetlenül az erődfal mellett, az erődkaputól nyugatra nyitották. A déli kapu két oldalán fekszik hatodik Karoling kori temető.

A disszerens hangsúlyozza, hogy a negyedik, késő római temető közvetlenül az erődfalak mellett van. Lehetséges-e, hogy a délebbre, ávolabb fekvő sírmezőkön a temetkezés már az erőd építése előtt megkezdődött? Azaz az erőd építésénél korábbi településhez tartozó sírokat is feltártak? Továbbá: a késő római korban csak az erődtől délre és a falakon kívül máshová nem temettek? A ságvári és az alsóhetényi erődökben néhány (egy-két) halottat a falakon belül hantoltak el. Ezek szabályos temetkezések és nem holttest-eltakarítások voltak, amit Fenékpusztán a sütőkemencékbe, Ságváron a horreum szellőző terében végeztek. Az erődfalon belüli 4. századi temetkezéseket a bizonytalan helyzettel vagy ostromállapottal lehetne magyarázni. Ha a fenékpusztai erődben nem került elő késő római temetkezés, abban valószínűleg szerepe volt a földnyelvet északon lezáró sáncnak, amely külső védelmi vonalként szolgálhatott és veszély esetén nyugodt állapotot biztosított az erőd körzetében. Megjegyzem: a sánc kutatása alapvetően fontos a fenékpusztai település értelmezésénél. Ha déli temető ásatásakor nem került elő az erődöt kerítő fossa, márpedig ennek megléte a fal közeli temetkezések miatt sem valószínű, akkor a hiány oka a külső védmű, a földsánc is lehetett. De az sem lehetetlen, hogy a fenékpusztai település erődítésének az első periódusa (azaz az erődfalak) azért hiányoznak, mert a félsziget jó védelmi adottságai miatt elegendőnek tartották a sánc megépítését.

Kérdéseket vett fel a sírokból talált és a Müller Róbert által közölt fenékpusztai szórvány érmek értelmezése éppen a temetkezések vonatkozásában. A késő római sírok érmei II. Constantius vereteivel kezdődnek, bár az első temető érmeit nem ismerjük, mert elvesztek. Az erődben szórványként talált és múzeumba került érmek között azonban jelentős számban vannak tetrarchia koriak (több mint 7 százalék) és Nagy Constantinus érmei (több, mint 20 százalék). Ezek az erőd építésénél korábbi településhez tartozhatnak, amelynek nyomai elő is kerültek. Hol vannak azonban a tetrarchia kori és 4. század első évtizedeiben elhunytak sírjai? A feltárt sírokból korai típusú hagymafejes fibulák sincsenek. Valóban a déli lenne az egyetlen késő római kori temető a Fenékpusztán?

Müller Róbert óvatos volt a római temetők elkülönülésének értelmezésében, mert nem látott erre kiindulási lehetőséget. Nem ismert, hogy az alsóhetényi erődtől szintén déldélkeletre fekvő sírmezőben vannak-e különálló temetőrészek, sírcsoportok.

Ságváron kétségtelenül három temető létezett, közülük kettő egykorú lehet. Az erődötől szintén délkeletre a Tömlöc-hegy keleti lejtőjén két helyen folyt temetkezés. Délen húzódik az a temető, amit –ma már tudjuk, hogy csak alig több, mint 50 százalékban Radnóti Aladár tárt fel. Ettől jó 100-150 méterrel északabbra van egy másik késő római temető is, amelynek kilenc sírját 1931-ben Gönczi Ferenc mentette meg: ezek föld- és téglasírok voltak 4. századi leletekkel. A ságváriak elbeszélése szerint az erőd északi kapuja közelében is kerültek elő téglából összeállított sírok, ez az erőd harmadik temetője. Ettől 60-70 méterrel északabbra bolygatott sírból hunkori, hálódíszes besimítású, szürke korsó került elő. Tehát a ságvári erődnek is három temetője volt, amelyek közül a legkésőbbit az északi erőd fal mellett nyitották. A tömlöc-hegyi temetők elkülönülését én sem tudom megokolni. Mint lehetőség, felmerülhet a halottak vallási különbsége, azaz az egyikbe –a leletek alapján a délre- keresztényeket, az északra pedig a pogányokat temették. A harmadik temetőt már az 5. században nyitották meg, amikor nem volt biztonságos a messze fekvő tömlöc-hegyi temetőbe kijárni.

Megjegyzem, hogy a déli első toronynál feltárt Keszthely-kultúrák sírját korábban is kutatták, mert a mélyen fekvő sír betöltése rendkívül laza volt, de nem ástak mélyebbre, hanem egy vas pálcával szurkáltak le keresve a maradványokat, amit –lévén erősen pusztult gyermek-váz, nem találtak meg. Ezért nem folytatták a feltárást.

A fenéki késő római temetkezéseknek ugyan csak negyed- vagy ötöd részét tárták fel, mégis meglepő, hogy a sírokból keresztény lelet nem került elő. Az ugyancsak részben feltárt ságvári temetőben sztaurogrammos és Krisztus monogrammos fibulákat, ládikaveretet találtak. A keresztény tárgyak hiánya a fenékpusztai település későbbi keresztény lakossága és leletei (lásd a háromhajós templomot és a keresztény ábrázolású korongfibulákat) ismeretében feltűnő.

Müller Róbert megállapította, hogy Lipp Vilmos néhány, az általa 1885-ben kiásott és publikált fenékpusztai és alsópáhoki leleteket összekeverte. A disszerens kutatásának eredménye egy, az eddig Keszthely – Dobogó ill. alsópáhoki lelőhelyű Bellerophont ábrázoló korongos fibula voltaképpen a fenéki déli temetőből származik. Ha ez így van, a lelőhely korrekciója a horreumi temető 12. sírjának azonos, Bellerophont ábrázoló fibulája miatt különösen fontos, és az erődön belüli temetkezések értelmezésének vizsgálatát szükségessé teszi. Miért különültek el az erődön belüli és a falakon kívüli Keszthely-kultúrák temetkezések?

Ha a késő császárkori keresztény leletek hiánya a Keszthely-kultúra keresztényeivel szemben a folyamatos lakottság esetében különös lehet, ez a két, azonos Bellerophon, Pegazus és Chimera-ábrázolás, a Keszthely-kultúra népének késő római, környéki vagy legalább is dunántúli eredete mellett szól. Amennyire meglepő a keresztény leletek hiánya, annyira váratlan egy pontosan ábrázolt, a pogány mitológiából származó kép megjelenése a 6. század második felében. Az ún. császárapotheosis sasos korongfibula a gyakori korábbi császárkori ábrázolások ellenére nem pogány szakrális tartalmú ábrázolás. A kép jelentése azonban nem lehet pogány császár-apotheosis, ahogy Alföldi András gondolta. Garam Éva talált hasonlót a 7. században.

Nem lehet vitás: sem Bellerophon, sem a nagyharsányi fibula lovasa a kígyóval nem Szent György ábrázolás, amint az gyakran szóba jött. A szent mellett a sárkány csak a 12. században jelenik meg az európai művészetben, és csak a *Legenda Aurea*-ban olvasható először a sárkány – történet.

Bellerophon harcát a Chimaerával a császárkor utolsó két évszázadában gyakran ábrázolták mozaikpadlókon. A keresztény környezetben –nem liturgikus épületekben – szintén befogadták. A téma késő császárkori kedveltsége érthető. Egyik oka a kompozíció hasonlósága az ellenségen diadalmaskodó, lovon vágató császárhoz. Az ellenséget ember, kígyó vagy sárkány alakjában maga alá gyűrő, lovon vágató uralkodót jól jelképezi Pegasus és Chimera harca. A két kompozíció tartalmi rokonságát kifejezően bizonyítja egy intercisa-i ládikaveret, amelyen egy-egy medaillonban (BUSCHHAUSEN 1971, A 9, GÁSPÁR 1971. Nr. 15) az ellenséget legyőző császárral Bellerophon harcát állították szembe. A másik ok a keresztény összetevő: az oroszlán, kígyó vagy sárkány képében megjelenő, a gonoszt legyőző Krisztus, amely a korongfibula-csoportban szintén megjelenik a nagyharsányi példányon.

A két ellentétes principiumot jelentő ábrázolások a 3. században szaporodnak meg. Azt azonban nem lehet tudni, hogy a Bellerophon - jelenet a Keszthely-kultúra népe számára mit jelképezett. Fontos lehet azonban, hogy a 4. századi Pannoniában különösen sok emléke maradt Pegasus és Chimera harcának. A császárkori sírköveken egyedül Pannoniában fordul elő. A parndorfi villa mozaikpadlójába a 4. században Bellerophont ábrázoló képet illesztettek. A kép a 4. századi ládikavereteken (Mursella-Árpás, Balatonlovas, Királyszentistván, Intercisa, toalett-dobozon (Intercisa) és övvereteken (Savaria, Sopiana, Somodor, Pilismarót, továbbá Ságvár, Brigetio)

viszonylag nagy számban ismert. A téma kedveltségét jól mutatja, hogy Bellerophon - jelenet a 4. századi mosdósi sírban talált (Somogy megye) nagy, mázas tál peremére tizenhatszor, középre kereszt alakban négyszer ugyanazt a Bellerophon - jelenetet ábrázoló medaillont nyomták bele.

A 4. századi dunántúli előfordulások gyakorisága ellenére megválaszolatlan kérdés, hogy a Bellerophon-jelenet helyi eredetű-e, azaz a Pannoniában ismert képtípus továbbélése, vagy pedig a késő antik birodalmi hagyományú tematikából származik? Mindenestre a jelenet közkedveltsége a késő római Pannoniában, majd feltűnése a 6. század második felében Fenékpusztán legvalószínűbben a helyi provinciális lakosság fennmaradása esetében képzelhető el.

A disszerens véleményem szerint is helyesen járt el, amikor eltért attól a gyakran hangoztatott nézettől, hogy a hagymafejes fibulák a katonasággal állnak kapcsolatban. Jellemző a pannoniai vidéki temetőkben fibulákkal eltemetettek arányszáma, ami bármiféle hivatalviselés jelzésének is ellentmond. A somodori temető 61 sírjában 14 fibula, Zengővárkonyban 18 temetkezésből 10 férfisírban 9 fibula, a majsi temető 53 sírjában 10 fibula van. Lehet, hogy ezek az eltemetett katonaviselt férfiak veteránok voltak (ami az ismeretlen életkorok miatt ma megállapíthatatlan), de a fibulahasználat elterjedése – főleg a Duna-vidéki tartományokban inkább a ruhaviselet megváltozásával függhet össze.

Összefoglalva: a disszertáció alapján javaslom annak elfogadását, és érdemesnek tartom a nyilvános vitára bocsátást. Müller Róbert munkája alapvetően fontos a fenékpusztai problémakör további vizsgálatához is. Egyúttal javaslom a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Bizottságának, hogy fogadja el a jelölt kérelmét Tudományok Doktora fokozat elnyerésére.

Budapest 2013. február 28.

Tóth Endre

